

การศึกษาโบราณสถานเมืองโบราณคูบัวของจังหวัดราชบุรี

The Study of Archaeological Sites in Kubua Town in Ratchaburi Province

อิติพงษ์ มีทอง

สาขาวิชาสังคมศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม

pices_apphrodite@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการเรื่องนี้มุ่งศึกษาโบราณสถานในพื้นที่เมืองโบราณคูบัวของจังหวัดราชบุรี ผลจากการศึกษาพบว่าเมืองโบราณคูบัวเคยเป็นเมืองเก่าในสมัยอารยธรรมทวารวดี อีกทั้งเมืองโบราณคูบวยังปรากฏร่องรอยโบราณสถานเป็นจำนวนมากที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมทวารวดี ประมาณพุทธศตวรรษที่ 11-16 ด้วยลักษณะภูมิศาสตร์เมืองโบราณคูบัวเป็นพื้นที่ราบลุ่มของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทางตอนล่าง จึงทำให้เมืองโบราณแห่งนี้กลายเป็นเมืองท่าสำคัญในสมัยทวารวดีโดยเฉพาะการเป็นชุมทางการค้าซึ่งพบร่องรอยโบราณสถานเป็นจำนวนมาก อีกทั้งโบราณสถานเหล่านี้ยังมีความเกี่ยวข้องกับความเชื่อทางพุทธศาสนาซึ่งยืนยันได้จากการก่อสร้างโบราณสถานหลายแห่งในเมืองโบราณคูบัว

คำสำคัญ: โบราณสถาน เมืองคูบัว ทวารวดี

Abstract

This article aims to study the history of archaeological site in the ancient Kubua town in Ratchaburi province. The result showed that this town once was the part of Dvarati civilization and that it had some of archaeological site relating to Dvarati culture. The archaeological sites in Kubua had a relation to Dvarati culture in 6-10 centuries according to the geography, this Kubua archaeological sites was the basin of lower Chao-Phraya river, so it caused this town a quay in the ear of Dvarati. Especially, Kubua was truly the trade hub because of its archaeological excavation. These archaeological sites in Kubua was also related to Buddhist belief because it could prove from archaeological sites in this town.

Keywords: archaeological site town, Kubua town, Dvarati

1. บทนำ

เมืองโบราณคูบัวมีโบราณสถานในพื้นที่ให้ศึกษาอยู่เป็นจำนวนมาก เมืองคูบัวจึงนับว่าเป็นเมืองโบราณที่สำคัญแห่งหนึ่งในจังหวัดราชบุรี และถือเป็นชุมชนที่มีความสำคัญแห่งหนึ่งมาตั้งแต่ในสมัยอารยธรรมทวารวดีที่อยู่ทางใต้สุดของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ปัจจุบันเมืองโบราณคูบัวมีผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดกว้างประมาณ 800 เมตร ยาวประมาณ 2,000 เมตร มีความคล้ายคลึงกับเมืองโบราณอีกหลายแห่งในกลุ่มแม่น้ำตอนล่างทั้งเมืองโบราณอู่ทอง และเมืองโบราณนครชัยศรี ทั้งนี้ขนาดของพื้นที่และการวางผังเมืองนั้นยังปรากฏร่องรอยของเศษเปลือกหอยแครงปะปนอยู่กับหอยทะเลชนิดอื่น ๆ ในชั้นดิน ทำให้นักโบราณคดีสันนิษฐานว่าพื้นที่ในบริเวณดังกล่าวเป็นพื้นที่ที่มีน้ำทะเลท่วมถึงอยู่หลายแห่ง และหากย้อนกลับไปในอดีตกาล เมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีอีกหลายเมืองยังพบเขตร่องรอยของอารยธรรมในจังหวัดราชบุรี สุพรรณบุรี สิงห์บุรี ลพบุรี สระบุรี นครนายก ปราจีนบุรี และชลบุรีตามลำดับ ซึ่งรวมถึงเมืองโบราณคูบัวด้วยที่ตั้งอยู่ไม่ไกลจากชายฝั่งทะเลเท่าใด เมืองโบราณคูบัวได้เจริญขึ้นในฐานะที่เป็นเมืองท่าสำคัญของอาณาจักรทวารวดีซึ่งเห็นได้จากร่องรอยของโบราณสถานหลายแห่งที่ยังคงปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ร่องรอยของโบราณสถานหลายแห่งนี้ยังบ่งบอกถึงลักษณะถึงความเจริญตลอดจนรูปแบบของวัฒนธรรมที่เมืองโบราณคูบัวได้รับอิทธิพลจากภายนอกโดยเฉพาะวัฒนธรรมจากอินเดีย

2. คูบัว: ยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์

อย่างไรก็ดี เมื่อพิจารณาสภาพของเมืองโบราณคูบัวในอดีตพบว่าเมืองโบราณคูบัวมีลำน้ำล้อมรอบคูเมืองทั้งสิ้น 4 ด้านเช่นเดียวกับเมืองโบราณทวารวดีแห่งอื่น ๆ แต่ในปัจจุบันพบว่ามีลำห้วยขนาดเล็ก ๆ ไหลผ่านเพียง 2 สายเท่านั้น นักโบราณคดีสันนิษฐานว่าการเดินทางมายังเมืองคูบัวในอดีต สามารถเดินทางได้ทั้งทางบกและทางเรือ การเดินทางด้วยเส้นทางสันนิษฐานว่าผู้คนในสมัยนั้นมีการเดินทางเข้ามาติดต่อถึงกันได้ระหว่างชุมชนในลุ่มน้ำแม่กลอง อ่าทิว ชุมชนในบริเวณถ้ำฤๅษีเขา ชุมชนพงตึก ชุมชนกำแพงแสน และชุมชนเมืองอู่ทอง รวมทั้งยังเป็นเมืองที่มีความสำคัญเป็นอันดับสองรองลงมาจากราชบุรี ซึ่งถือว่าเป็นศูนย์กลางของอารยธรรมทวารวดี ดังนั้น ระหว่างการติดต่อของชุมชนเหล่านี้ด้วยการใช้เส้นทางบกจึงมีความสะดวกสบาย ส่วนการเดินทางด้วยทางเรื่อนั้นมีการสันนิษฐานว่าเดินทางโดยเรือเล็กหรือเรือขนาดกลาง จากนั้นจึงมาขึ้นบกที่ลำห้วยชินสีห์ซึ่งในปัจจุบันห้วยแห่งนี้ได้ต้นเขินไปมาก ระยะทางจากทะเลเข้ามาที่ปากแม่น้ำอ้อม (แม่น้ำแม่กลองสายเก่า) ซึ่งสามารถเดินทางต่อมายังบริเวณท่าเรือได้ ปัจจุบันอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเนินโบราณสถานหมายเลข 11 นอกจากนี้จากการสำรวจยังพบว่าเป็นแอ่งน้ำใหญ่ที่ชาวบ้านเรียกกันติดปากว่าอู่เรือซึ่งกว้าง 50 เมตร ยาว 60 เมตร นักโบราณคดีสันนิษฐานว่าเป็นท่าเทียบเรือที่มีความสำคัญในสมัยโบราณของเมืองคูบัวเป็นอย่างยิ่ง (สมัย สุทธิธรรม, 2541, น. 66)

ลักษณะเมืองโบราณคูบัวในปัจจุบันนั้นเป็นเนินดินธรรมชาติ สูงราว 9 เมตรจากระดับน้ำทะเล และสูงกว่าพื้นที่โดยรอบประมาณ 1-2 เมตร ผังเมืองนั้นมีคูน้ำ 1 ชั้น ประกอบกับมีคันดิน 2 ชั้นล้อมรอบ โดยพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลาดสูงขึ้นไปจนต่อเนื่องกับเนินเขาทางด้านทิศตะวันตก ส่วนริมของที่ราบลาดลงสู่ทะเล ในทางทิศเหนือติดต่อกับลำห้วยคูบัวที่ถูกตัดแปลงให้เป็นคูเมืองโบราณ ในด้านทิศใต้เป็นพื้นที่ราบลุ่มชายฝั่งที่ห่างจากชายฝั่งทะเลปัจจุบันในจังหวัดสมุทรสงคราม ประมาณ 28 กิโลเมตร ในทางทิศตะวันออกมีแม่น้ำอ้อม ซึ่งเป็นแม่น้ำสายหลักของเมืองโบราณคูบัวในอดีต ซึ่งแม่น้ำอ้อมนั้นเคยเป็นแม่น้ำแม่กลองสายเก่า แต่ต่อมาได้เปลี่ยนทิศทางเป็นแม่น้ำแม่กลองในปัจจุบันที่ห่างจากแม่น้ำอ้อมราว 3 กิโลเมตร และอยู่ห่างจากแม่น้ำแม่กลองประมาณ 9 กิโลเมตร (ชูศรี สาร, 2538, น. 103) ขณะที่ในด้านตะวันตกติดต่อกับทางรถไฟสายใต้จนมีลักษณะขนานกันไป นอกจากนี้ยังมีเมืองโบราณเป็นลำห้วยชินสีห์ที่แยกออกจากลำห้วยคูบัว โดยไหลผ่านตัวเมืองออกทางคูเมืองด้านทิศตะวันออก แล้วไหลลงสู่แม่น้ำอ้อมในตำบลเกาะศาลพระ อำเภอวัดเพลง ปัจจุบันลำห้วยชินสีห์มีลักษณะต้นเขินมาก โดยค่อย ๆ ลาดสูงขึ้นไปจรดแนวเขาต่าง ๆ ที่เป็นส่วนหนึ่งของเทือกเขาตะนาวศรี อันเป็นต้นกำเนิดของ

ลำห้วยคูบัวและลำห้วยชินสีห์ ในด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือปรากฏร่องรอยของแม่น้ำใหญ่ที่เรียกว่าคูเรือ ซึ่งเป็นแนวไปสู่แม่น้ำอ้อมทางทิศตะวันออกต่อมาจนถึงบริเวณศูนย์กลางเมืองโบราณ นักโบราณคดีสันนิษฐานว่าเดิมเคยเป็นท่าจอดเรือ (harbour) อีกทั้งยังพบร่องรอยของเนินดินที่มีคูน้ำคันดินขนาดต่าง ๆ ล้อมรอบอยู่หลายเนิน จึงเชื่อว่าในบริเวณดังกล่าวเป็นชุมชนหรือเมืองโบราณคูบัวร่วมสมัย ชุมชนเก่าโบราณนี้ตั้งอยู่กันเรียงรายทั้งสองฟากของแม่น้ำอ้อมทางฝั่งตะวันออก อาทิ ในบริเวณชุมชนบ้านเวียงทูน ซึ่งปัจจุบันเป็นเกาะอยู่กลางลำน้ำอ้อมที่บ้านโคกพริก ตำบลคิ่งกระถิน หรือในบริเวณบ้านบางสีเพชร ในเขตอำเภอเมือง ราชบุรี

กล่าวได้ว่าลักษณะภูมิประเทศและที่ตั้งของเมืองโบราณคูบัวที่อยู่ใกล้แนวเขาติดต่อกับขอบที่ราบ นับว่ามีความเหมาะสมในการเป็นแหล่งเก็บผลิตผลจากของป่า เนื่องจากมีแนวเขาด้านทิศตะวันตกเป็นแนวกันพายุ และเป็นกำแพงเมืองตามธรรมชาติ นอกจากนี้ในฤดูฝนนั้นลักษณะภูมิประเทศเช่นนี้ยังเป็นการเพิ่มปริมาณน้ำในลำห้วยชินสีห์และลำห้วย คูบัว เพื่อสามารถกักเก็บน้ำไว้ให้ประชาชนอุปโภคบริโภคอย่างเพียงพอ ทั้งนี้เมื่อเวลาผ่านไปถ้ำธารจากภูเขาจะช่วยพัดพาตะกอนแร่ธาตุมาทับถมบริเวณที่ราบ ทำให้ดินในบริเวณที่ราบอันเป็นแหล่งเพาะปลูกของเกษตรกรรมมีความอุดมสมบูรณ์ และเมื่อเกิดน้ำท่วมไหลป่าจากป่าเชิงเขาก็สามารถไหลลงสู่ทะเลได้โดยสะดวก โดยไม่ก่อให้เกิดอันตรายต่อผู้คนที่อยู่อาศัยในบริเวณเมืองโบราณมากนัก ประกอบกับที่ตั้งของศูนย์กลางของเมืองโบราณคูบัวตั้งอยู่บนที่ลุ่มของน้ำแม่กลอง ย่อมส่งผลให้มีเส้นทางคมนาคมที่ใช้ติดต่อกับชุมชนภายนอกได้หลายเส้นทาง สิ่งเหล่านี้จึงทำให้เมืองโบราณคูบัวมีความเจริญรุ่งเรืองอย่างมาก

ทั้งนี้ความเจริญของอารยธรรมทวารวดีในเมืองคูบัวเกิดขึ้นพร้อมกับการเจริญทางด้านคมนาคมทั้งทางบกและทางทะเลซึ่งขยายตัวพร้อมกันทุกทิศ โดยสามารถจำแนกการค้นพบโบราณสถานและโบราณวัตถุในบริเวณแถบนี้ที่สำคัญหลายแห่งด้วยกัน คือ ในด้านทิศเหนือที่มีร่องน้ำขนานกับแม่น้ำแม่กลองจากบริเวณวัดม่วงในตำบลบ้านม่วง อำเภอบ้านโป่ง มีการพบแหล่งโบราณวัตถุและโบราณสถานในสมัยวัฒนธรรมทวารวดีอีกแห่งหนึ่ง และเมื่อสำรวจขึ้นไปจนถึงเมืองโบราณ พงตึก อำเภอนครชัยศรี จังหวัดกาญจนบุรีก็ยังมีพบแหล่งโบราณคดีในสมัยทวารวดีอีกเช่นกัน ในด้านทิศใต้ปรากฏแนวสันทรายเรียกว่า “ถนนท้าวอุทอง” ซึ่งใช้เป็นเส้นทางคมนาคมไปสู่เมืองเพชรบุรีสมัยโบราณ ประเทศเมียนมาร์ รวมทั้งคาบสมุทรภาคใต้ ในด้านทิศตะวันออกมีร่องรอยของแนวสันทรายที่ใช้เป็นเส้นทางเดินทางไปสู่เมืองโบราณนครชัยศรีหรือ ในจังหวัดราชบุรี แล้วใช้แม่น้ำท่าจีนต่อไปยังเมืองโบราณอุทอง อำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี หรือชุมชนต่าง ๆ ทั้งในและนอกดินแดนสุวรรณภูมิ และในด้านทิศตะวันตกมีการใช้ลำห้วยคูบัวและลำห้วยชินสีห์เพื่อเดินทางออกไปยังลำน้ำอ้อม ลำน้ำแม่กลองและอ่าวไทย หรือสามารถขึ้นไปตามแม่น้ำแม่กลองผ่านพื้นที่จังหวัดกาญจนบุรี ข้ามช่องเขาของเทือกเขาตะนาวศรีไปยังประเทศเมียนมาร์ และมหาสมุทรอินเดีย ทั้งนี้จากการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีและโบราณสถานที่กระจายอยู่ทั่วไปตามสองฝั่งแม่น้ำแม่กลอง โดยเฉพาะในเขตอำเภอเมืองราชบุรี เขตอำเภอวัดเพลง และเขตอำเภอบ้านโป่ง ทำให้นักประวัติศาสตร์สันนิษฐานว่าพื้นที่เหล่านี้เป็นแหล่งโบราณคดีที่สำคัญในอารยธรรมทวารวดีมาก่อนทั้งสิ้น

3. การสำรวจแหล่งโบราณสถานของกรมศิลปากร

การค้นพบแหล่งโบราณคดีที่เมืองโบราณคูบัวนั้นเริ่มขึ้นเมื่อวันที่ 25 พฤษภาคม พ.ศ. 2494 โดยพระเทพพุทธิวิริยากรแห่งวัดสันตารถปริวรรต ร่วมกับพระธรรมจินดากรมุนีแห่งวัดราชบพิธ พระภิกษุสะอาดแห่งวัดลาดเมธังและสามเณรไสวแห่งวัดศรีสุริยวงศ์ พระภิกษุกลุ่มนี้ได้ทำการสำรวจและได้พบซากโบราณสถานที่ปรากฏอยู่ภายในตำบลคูบัว ต่อมาในเดือน พฤษภาคม พ.ศ. 2500 พระภิกษุสมุท คุณาภิโรแห่งวัดสันตารถปริวรรต พร้อมกับชาวบ้านจังหวัดราชบุรีได้ปรึกษาแล้วร่วมกันทำหนังสือแจ้งไปยังกรมศิลปากรว่ามีคนหลายกลุ่มบุกรุกเข้าไปยังพื้นที่ในบริเวณวัดร้างแห่งหนึ่งเพื่อขุดหาสมบัติในตำบลคูบัว และได้ทรัพย์สินสมบัติเป็นโบราณวัตถุอยู่หลายชิ้น กลุ่มพระภิกษุจึงขอให้ทางกรมศิลปากรได้เข้าไปสำรวจแหล่งโบราณคดีดังกล่าว เมื่อทางกรมศิลปากรทราบเรื่องจึงได้ส่งคณะเจ้าหน้าที่ออกสำรวจ และได้พบเนินดินขนาดใหญ่อยู่หลายแห่ง

รอบเนินดินยังพบก้อนอิฐวางกระจายอยู่ตามเนินดิน จึงทำให้นักโบราณคดีคาดว่าเนินดินเหล่านี้เป็นโบราณสถานรวมทั้งยังมีการค้นพบเศียรพระพุทธรูปที่มีลักษณะศิลปะเหมือนกับพระพุทธรูปสมัยทวารวดี

ต่อมาในเดือนกันยายน พ.ศ.2503 กรมศิลปากรได้ส่งเจ้าหน้าที่ไปสำรวจอีกครั้งหนึ่ง และปรากฏว่าได้พบเนินดินอีกหลายแห่ง แต่เนินดินเหล่านี้ตั้งอยู่ในที่ดินของเอกชน กรมศิลปากรจึงจำเป็นต้องขออนุญาตเจ้าของที่ดินก่อน ทำให้เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรยังไม่สามารถดำเนินการสำรวจหรือขุดค้นได้อย่างจริงจัง ต่อมาในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2504-2506 นายสมศักดิ์ รัตนกุลได้ดำเนินการออกสำรวจพื้นที่และขุดค้นเนินดินหลายแห่งทั้งพื้นที่ภายในและภายนอกคูเมืองของเมืองโบราณคูบัว จึงได้พบเนินดินซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นโบราณสถานมากถึง 44 แห่ง แต่คณะกรรมการได้มีการกำหนดหมายเลขโบราณสถานไว้เพียง 44 แห่ง และได้ขุดแต่งโบราณสถานเหล่านั้นจำนวน 23 แห่งด้วยกัน (ณัฐพล บุญอุทิศ, 2546, น. 155) คณะสำรวจได้พบว่าแหล่งโบราณสถานส่วนมากเป็นฐานเจดีย์หรือวิหารที่มีลักษณะการก่อสร้างเป็นโบราณสถานซึ่งสร้างด้วยอิฐเนื้อผสมแกลบ จากซากโบราณสถานดังกล่าวนี้ทำให้ได้รับการสันนิษฐานว่ามีเจดีย์แบบต่าง ๆ ถึง 8 แบบในเมืองโบราณคูบัวสมัยอารยธรรมทวารวดี

จากที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้นคณะสำรวจยังพบประติมากรรมที่ทำด้วยดินเผาและปูนปั้นที่ใช้ตกแต่งโบราณสถานอยู่หลายประเภท อาทิ รูปเทวดา สัตว์ ยักษ์ พระโพธิสัตว์ และพระพุทธรูป ซึ่งหลักฐานเหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองโบราณคูบัวแห่งนี้ว่าเป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่เมืองหนึ่งในสมัยอารยธรรมทวารวดีซึ่งเจริญรุ่งเรืองขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 11-16 จึงได้มีการเรียกชื่อเมืองโบราณแห่งนี้ตามชื่อที่ตั้งในปัจจุบันว่าเมืองคูบัว อย่างไรก็ตามในเวลาต่อมาภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากรได้เข้ามาดำเนินการขุดค้นแหล่งโบราณคดีในเมืองโบราณคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี โดยอาจารย์สินชัย กระบวนแสงเป็นผู้ควบคุมการขุดค้นแหล่งโบราณคดีดังกล่าวใน พ.ศ.2524 ภาควิชาโบราณคดีได้ขุดค้นจำนวน 9 หลุมซึ่งเป็นพื้นที่ด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ซึ่งแต่ละหลุมมีขนาดหลุมละ 3x3 เมตร จากการขุดค้นพบดังกล่าวทำให้คณะสำรวจตั้งข้อสมมติฐานว่าพื้นที่บริเวณดังกล่าวที่ขุดค้นนี้น่าจะเป็นพื้นที่อาศัยของชุมชนในอดีต ต่อมาใน พ.ศ. 2525 คณะสำรวจจากคณะโบราณคดีได้ขุดค้นเพิ่มเติมจำนวน 9 หลุม โดยมีการขุดหลุมขนาดหลุมละ 3x3 เมตร และในพื้นที่ด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือห่างจากวิหารโบราณสถานของวัดโหลงสุวรรณคีรีประมาณ 140 เมตร คณะสำรวจยังได้พบโบราณวัตถุประเภทเครื่องมือเครื่องใช้และเศษภาชนะดินเผาอีกเป็นจำนวนมาก จึงมีการสันนิษฐานว่าเป็นพื้นที่อยู่อาศัยเช่นเดียวกับการขุดค้นเมื่อ พ.ศ.2524 (สมบุญรณ์ กองแก้ว, 2515, น. 157)

ต่อมาใน พ.ศ.2536-2537 นายนิติ แสงวิวัฒน์ นักโบราณคดีประจำหน่วยศิลปากรที่ 2 สุพรรณบุรี เป็นหัวหน้าคณะทำงานได้นำทีมเดินทางเข้าสำรวจเก็บข้อมูลในเขตเมืองโบราณคูบัว โดยเน้นที่การจัดทำแผนที่และแผนผังของเมืองโบราณดังกล่าว จากการสำรวจครั้งนี้ทางคณะยังได้พบโบราณสถานเพิ่มอีก 5 แห่ง อีกทั้งยังมีการขุดแต่งโบราณสถานที่วัดคูบัวหรือโบราณสถานหมายเลข 8 ต่อมาใน พ.ศ.2538 ทางกรมศิลปากรได้มีการดำเนินการบูรณะโบราณสถานในเขตเมืองคูบัวอีก 3 แห่ง ได้แก่ โบราณสถานหมายเลข 8 (วัดคูบัวปัจจุบัน) โบราณสถานหมายเลข 18 (วัดโหลงสุวรรณคีรีปัจจุบัน) และโบราณสถานหมายเลข 44 (วัดหนองเกษรปัจจุบัน) และต่อมาใน พ.ศ. 2539 สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 1 ราชบุรี ได้มีการขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข 31 (โคกวิหาร) และใน พ.ศ. 2541 สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ที่ 1 ราชบุรี ซึ่งนำโดย นางสาวพยุ่ง วงษ์น้อย นายเดชา สุดสวาท และนางสาวสุรียา สุวรรณนิมิต นักโบราณคดีฝ่ายวิชาการ ได้ทำการสำรวจพื้นที่เมืองคูบัว โดยการเก็บรวบรวมข้อมูลโบราณสถานทั้งหมดและจัดทำแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาเมืองคูบัว พร้อมทั้งกำหนดแนวทางและแผนการดำเนินงานพัฒนาเมืองโบราณคูบัว ทั้งนี้จากการสำรวจพบโบราณสถานเพิ่ม 1 แห่ง คือ โบราณสถานหมายเลข 50 ส่วนโบราณสถานหมายเลข 51-59 นั้น กล่าวได้ว่าจากการสำรวจเมืองโบราณคูบัวตั้งแต่ พ.ศ. 2504 จวบจนถึงปัจจุบัน มีการค้นพบโบราณสถานที่ตั้งอยู่ภายในและภายนอกคูเมืองจำนวนทั้งสิ้น 67 แห่ง ซึ่งทางกรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดแต่งแล้วจำนวน 23 แห่ง โดยส่วนใหญ่เป็นซากฐานสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนาทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายาน (ณัฐพล บุญอุทิศ, 2546, น. 133)

4. ลักษณะของเมืองโบราณคูบัว

แหล่งโบราณคดีของเมืองโบราณคูบัวในสมัยอารยธรรมทวารวดีสามารถแบ่งออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ ประเภทแรกคือ คูน้ำและคันดิน (earthen moat) คูน้ำมีลักษณะอยู่ตรงกลางระหว่างคันดิน 2 ชั้น ตัวคูน้ำกว้างเฉลี่ยประมาณ 50 เมตร ส่วนคันดินกว้างประมาณ 53 เมตร สูง 3 เมตร คูน้ำ-คันดินด้านทิศเหนือและใต้ยาวด้านละประมาณ 800 เมตร คูน้ำ-คันดินทางด้านทิศตะวันออกและตะวันตกยาวด้านละประมาณ 2,000 เมตร รวมความยาวทั้ง 4 ด้านโดยรอบตัวเมืองมีความยาวประมาณ 5,680 เมตร ประเภทที่สองคือ ศาสนสถาน (religious place) จากการสำรวจพบแหล่งโบราณศาสนสถานจำนวนทั้งสิ้น 67 แห่งในบริเวณภายในเมืองพบโบราณสถานที่ปรากฏหลักฐานอยู่ทั้งสิ้นจำนวน 8 แห่ง และบริเวณที่เคยสำรวจพบเนินโบราณสถาน แต่ปัจจุบันได้ถูกทำลายจนไม่เหลือสภาพเดิมอีก 6 แห่ง คือ โบราณสถานหมายเลข 9, 16, 17, 23 และโบราณสถานใกล้เคียงกับโบราณสถานหมายเลข 8 อีกสองแห่งที่ถูกขุดแต่งโดยนักศึกษาคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากรใน พ.ศ. 2524-2526

จากการศึกษาของคณะสำรวจโบราณคดีมหาวิทยาลัยศิลปากรทำให้ทราบถึงการวางฐานรากของอาคารก่อนการก่อสร้าง โดยส่วนใหญ่โบราณสถานเหล่านี้จะใช้ทรายปูพื้นเพื่อปรับระดับให้เสมอกันแล้วจึงเริ่มก่อด้วยอิฐ ในการดำเนินการก่อสร้างศาสนสถานส่วนใหญ่จะใช้อิฐเรียงต่อกันขึ้นไป โดยใช้ดินหรือปูนเป็นวัสดุสำคัญในการก่อสร้าง ทั้งนี้ลักษณะการก่อฐานอาคารมีด้วยกัน 2 รูปแบบ คือ แบบที่หนึ่งเป็นการก่ออิฐที่บตันตลอดทั้งองค์ ตอนกลางองค์ของเจดีย์ภายในพบอิฐที่มีลักษณะพิเศษ ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นอิฐที่ใช้ในการวางศิลาฤกษ์ มีลักษณะผิวหน้าอิฐขัดเป็นมัน บางครั้งพบว่ามีทองคำเปลวปิดอยู่ และรูปแบบที่สองเป็นการก่ออิฐเป็นระเบียบเฉพาะแนวชั้นนอก ส่วนแนวชั้นในองค์พระเจดีย์มีการใช้ดินหรือเศษอิฐหักกลมลงไปตรงกลาง

ขณะเดียวกัน ลักษณะแหล่งที่อยู่อาศัย ในปัจจุบันได้มีการสำรวจค้นพบเนินดินแหล่งโบราณคดีที่มีร่องรอยโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวัน ซึ่งมีลักษณะเป็นแหล่งที่อยู่อาศัย จำนวน 3 แห่ง ได้แก่ แหล่งที่อยู่อาศัยบริเวณบ้านดอน บริเวณดังกล่าวมีที่ตั้งอยู่นอกเมืองคูบัวออกไปทางทิศตะวันออกในบริเวณบ้านดอน ตำบลเกาะศาลพระ อำเภอวัดเพลง จังหวัดราชบุรี โดยนักโบราณคดีได้ขุดพบเศษภาชนะดินเผาที่มีลักษณะเป็นเนื้อดินที่มีทั้งแบบผิวเรียบและมีการตกแต่งพื้นผิวด้วยลายขีดขีด ลายเชือกทาบ และลายกดทับกระจายอยู่ทั่วไป (ชูศรี สาร, 2538, น. 23-24) นอกจากนี้นักโบราณคดียังได้พบเศษอิฐจำนวนหนึ่งด้วย แหล่งที่อยู่อาศัยด้านหน้าวัดโฆลงสุวรรณคีรี บริเวณดังกล่าวตั้งอยู่บนแนวคันดินด้านในทางทิศตะวันออกไปเกือบถึงกลางเมืองคูบัว นักโบราณคดีได้ขุดพบโบราณวัตถุพวกเศษภาชนะดินเผาประเภทเนื้อดิน เศษเครื่องเคลือบสีเขียวแบบจีน เบียดินเผา ลูกปัดแก้ว และก้อนอิฐจำนวนหนึ่ง และแหล่งที่อยู่อาศัยบริเวณบ้านสระโบสถ์ บริเวณดังกล่าวตั้งอยู่ที่บริเวณตัวเมืองใกล้กับคูเมืองด้านทิศตะวันออกเคลื่อนไปทางด้านทิศใต้ที่อยู่ใกล้กับโบราณสถานหมายเลข 28 ซึ่งได้มีการขุดพบเศษภาชนะดินเผาที่มีเนื้อดินกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปในพื้นที่

ทั้งนี้เป็นที่น่าสังเกตว่าศาสนสถานอันเกี่ยวข้องกับศาสนาพุทธในลัทธิหินยานที่พบส่วนใหญ่นั้นไม่นิยมประดับลวดลายดินเผาหรือลวดลายปูนปั้นมากนัก มีเพียงการประดับด้วยแผ่นอิฐตกแต่งลวดลายเท่านั้น หรือหากมีการตกแต่งมักเป็นภาพเล่าเรื่องนิทานชาดก ดังเห็นได้จากผอบทองคำภายในบรรจุพระบรมสารีริกธาตุครอบด้วยผอบเงินฝาเป็นลายดอกบัวบรรจุอยู่ในช่องกลางของกล่อกรูปสี่เหลี่ยม ซึ่งเจาะเป็นช่องจำนวนห้าช่องวางอยู่ได้ฐานที่พบในโบราณสถานหมายเลข 1 ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับกล่อที่พบที่อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา และกล่อเครื่องพิธีวางศิลาฤกษ์ของประเทศศรีลังกาที่เรียกว่า “ยันดรกาล” ซึ่งโดยปกติจะมีเก้าช่องหรืออาจมากกว่านั้น ช่องดังกล่าวมีวัตถุประสงค์เพื่อบรรจุรูปสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับความสำเร็จเรื่องพระพุทธรูป ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อในเรื่องของการเคารพบูชาพระบรมสารีริกธาตุ และการวางศิลาฤกษ์ก่อสร้างศาสนสถานที่สืบทอดมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน นอกจากนี้นักโบราณคดียังพบลักษณะที่คล้ายคลึงกับภาพปูนปั้นประดับในโบราณสถานหมายเลข 10 ที่ลักษณะคล้ายคลึงกันกับภาพปูนปั้นประดับฐานเจดีย์จุลประโทนในจังหวัดนครปฐมซึ่งได้รับ

อิทธิพลจากนิทานชาดกในพระพุทธศาสนาที่อิทธินิทานนิกายสุรวาสติวาทที่นิยมแพร่หลายทั่วทั้งในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในราวประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 (ณัฐพล บุญอุทิศ, 2546, น. 124-125)

นอกจากนี้พุทธศาสนสถานที่สำคัญในลัทธิมหายานคือ โบราณสถานหมายเลข 18 ที่อยู่ในวัดโฆลงสุวรรณคีรี ซึ่งตั้งอยู่เกือบใจกลางเมืองโบราณคูบัวและมีขนาดสูงสุดในบรรดาโบราณสถานทั้งหมด จากร่องรอยของเค้าโครงหลักฐานทำให้นักประวัติศาสตร์สันนิษฐานว่าเป็นฐานของวิหาร เนื่องจากมีผังเป็นรูปที่เหลี่ยมผืนผ้า และมีบันไดขึ้นไปสู่ลานประทักษิณชั้นบนทางด้านทิศตะวันออก ขณะที่ฐานประดับด้วยซุ้มและเสาอิงที่เดิมคงเคยมีรูปพระโพธิสัตว์ทำด้วยปูนปั้นประดับอยู่ ซึ่งบางส่วนมีการเก็บรักษาไว้ที่วัดโฆลงสุวรรณคีรี โดยลักษณะของฐานคล้ายคลึงกับฐานของโบราณสถานในเมืองโบราณศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ที่สร้างขึ้นเนื่องในอารยธรรมทวารวดีด้วยเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ยังมีการพบพระโพธิสัตว์สำริดขนาดเล็กที่มีลักษณะและรูปแบบคล้ายกับประติมากรรมที่พบในบริเวณคาบสมุทรภาคใต้ของประเทศไทย ซึ่งนักโบราณคดีสันนิษฐานว่าได้รับอิทธิพลจากพุทธศิลป์ที่สร้างขึ้นในพุทธศาสนาที่อิทธินิทานนิกายวัชรยาน ที่ได้รับความนิยมในอินเดียและเกาะชวาภาคกลางในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ตามลำดับ (สมบุรณ์ กองแก้ว, 2515, น. 162-163)

อย่างไรก็ดี ขณะที่วัสดุที่นำมาใช้ในการก่อสร้างศาสนสถานของเมืองโบราณคูบัวโดยส่วนใหญ่นิยมก่อด้วยแผ่นอิฐขนาดใหญ่ที่มีขนาดกว้างประมาณ 17 เซนติเมตร ยาว 34 เซนติเมตร และหนา 10 เซนติเมตร โดยเนื้ออิฐผสมด้วยแกลบข้าวเหนียวเมล็ดใหญ่ซึ่งเป็นข้าวที่นิยมปลูกกันในช่วงเวลานั้น พร้อมทั้งใช้ดินเหนียวแบบละเอียดผสมยางไม้หรือน้ำอ้อยเป็นตัวประสาน ซึ่งมีการเรียงอิฐด้วยการเรียงตามแนวยาววางสลับกับแนวกว้างในชั้นเดียวกัน ส่วนฐานล่างสุดของศาสนสถานนิยมใช้อิฐก่อเช่นเดียวกับส่วนที่อยู่เหนือขึ้นไป แต่มีเพียงโบราณสถานหมายเลข 18 ที่วัดโฆลงสุวรรณคีรีเพียงแห่งเดียวที่ใช้ศิลาแลงก่อเป็นฐานชั้นล่างสุด โดยลักษณะของการก่อนั้นมีทั้งการก่ออิฐเรียงทับกัน และมีแผ่นศิลาฤกษ์ที่มีลักษณะเช่นเดียวกับกับแผ่นอิฐที่ใช้ในการก่อสร้าง แต่มีเนื้อละเอียดกว่าและผิวหน้าขจัดมัน

5. ความคิดที่ส่งผ่านต่อการสร้างโบราณสถานในเมืองโบราณคูบัว

โบราณวัตถุส่วนใหญ่ที่ปรากฏในบริเวณเมืองโบราณคูบัวมาจากคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนาเป็นสำคัญ ซึ่งโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นจากคติความเชื่อทางศาสนานี้ประกอบด้วยประติมากรรมดินเผาปูนปั้นประดับอาคารโบราณสถาน รวมถึงพระพุทธรูปที่ทำจากดินเผาและปูนปั้นซึ่งส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปปางประทับนั่งห้อยพระบาทมีฐานเป็นรูปดอกบัวรองรับ พระหัตถ์ซ้ายหยายขึ้นบนพระเพลา พระหัตถ์ขวาขยขึ้นเสมอพระอุระในปางวิตรรกะมุทราหรือปางแสดงธรรมเทศนา ในขณะที่พระพิมพ์ที่ได้ทำขึ้นเพื่อเป็นการอุทิศส่วนบุญส่วนกุศลในการสืบทอดพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในเมืองโบราณคูบัวมีทั้งพระพุทธรูปปางสมาธิ ปางมารวิชัยหรือปางประทับนั่งห้อยพระบาทแสดงธรรมภายในซุ้มเรือนแก้ว นอกจากนี้ยังมีปางแสดงยมกปาฏิหาริย์เมื่อครั้งที่พระองค์ทรงประทับอยู่ที่เมืองสาวัตถี ซึ่งพระพิมพ์บางชิ้นสร้างขึ้นโดยมีคาถา “เย ธมมา” ซึ่งเป็นภาษาบาลี และเป็นพระคาถาสำคัญของพุทธศาสนาที่อิทธินิทานจาริกอยู่ด้านหลัง (ชูศรี สาร, 2538, น. 14) นักโบราณคดียังพบพระพิมพ์ที่มีการสลักจากหินชนวนสีเทาขาว โดยสลักเป็นรูปพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งปางสมาธิภายใต้พระเศวตฉัตรด้านข้างขวาด้วยพระสถูปและธรรมจักรที่ตั้งอยู่บนเสาที่โบราณสถานหมายเลข 1 ซึ่งเป็นพระพิมพ์ในยุควัฒนธรรมทวารวดีที่หายากมาก นอกจากนี้ยังได้พบชิ้นส่วนของธรรมจักรที่สลักขึ้นจากหินซึ่งถือเป็นสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาที่แสดงให้เห็นถึงการเผยแผ่หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าในบริเวณเมืองโบราณคูบัวอีกด้วย

ในส่วนของหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่เป็นหลักฐานประเภทประติมากรรมรูปบุคคลที่ทำด้วยดินเผาและปูนปั้นที่พบในเมืองโบราณคูบัว โดยเฉพาะภาพปูนปั้นที่โบราณสถานหมายเลข 10 ซึ่งจัดว่าเป็นหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะรูปร่างหน้าตา การแต่งกาย การดำรงวิถีชีวิตประจำวัน ตลอดจนจนลักษณะทางสังคมและเศรษฐกิจของชาวบ้านในอารยธรรมทวารวดีในราชบุรีได้เป็นอย่างดี จากหลักฐานที่พบปรากฏภาพประติมากรรมบุรุษที่มีการสวมเครื่องประดับศีรษะต่างหู สร้อยทับทรวงและรัดต้นแขนนั่งชันเข่า ซึ่งทำให้นักประวัติศาสตร์มีการสันนิษฐานว่าอาจเป็นชนชั้นผู้ปกครอง (สมศักดิ์

รัตนกุล, 2535, น. 67) ขณะที่ภาพสตรีที่การสวมใส่เครื่องประดับและมีบริวารผู้ติดตาม ซึ่งมีการสันนิษฐานว่าเป็นภาพหญิงชนชั้นสูงกับนางกำนัลติดตาม มีการพบภาพบุรุษกำลังใช้เท้าเตะบุคคลอื่นที่ถูกรัดมือไว้หลัง ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นผู้คุมกับนักโทษ ภาพสตรีทั้งห้าที่บรรเลงดุริยางคศิลป์ ซึ่งเป็นภาพสตรีจำนวนห้าคนกำลังนั่งตีกรับ ตีฉิ่ง เป่าขลุ่ย ตีฉิ่ง และขับร้องเพลง ภาพนางพื่อนรำ ภาพดินเผารูปผู้ชายไว้เครา แต่งกายมีผ้าโพกศีรษะแหลมสวมรองเท้าคล้ายกับตุ๊กตาดินเผาเคลือบสามสีรูปชาวตะวันตกขี่ม้าหรืออูฐ (ชูศรี สาร, 2538, น. 51) ภาพดังกล่าวจึงแสดงให้เห็นว่าเมืองโบราณคูบัวจังหวัดราชบุรีมีชาวต่างชาติเดินทางเข้ามาด้วย ซึ่งจากภาพดังกล่าวสันนิษฐานว่าพ่อค้าชาวอาหรับที่เดินทางเข้ามาค้าขายและตั้งหลักแหล่งสถานีการค้าในบริเวณดังกล่าวเพื่อเดินทางต่อไปค้าขายยังจีนเป็นจำนวนมากในราวพุทธศตวรรษที่ 12-19 ซึ่งตรงกับสมัยราชวงศ์ถัง

กล่าวได้ว่าประติมากรรมส่วนใหญ่ที่พบในเมืองโบราณคูบัวทั้งที่เป็นพระพุทธรูปหรือรูปปั้นบุคคลที่มีรูปร่างหน้าตาที่บ่งบอกลักษณะเฉพาะของผู้คนที่อาศัยอยู่ในบริเวณภาคกลางของแม่น้ำเจ้าพระยาในสมัยวัฒนธรรมทวารวดีนี้ ทำให้นักประวัติศาสตร์สามารถปะติดปะต่อภาพหรือเหตุการณ์จากประติมากรรมที่พบตามแหล่งโบราณคดีร่วมสมัยเดียวกัน ทั้งจากลักษณะใบหน้าที่ค่อนข้างกลมแบน คิ้วโก่ง ตาโปน โหนกแก้มสูง จมูกแบน ปากกว้าง และริมฝีปากหนา (ชูศรี สาร, 2538, น. 54) ส่วนโบราณวัตถุที่ทำขึ้นเพื่อใช้ในชีวิตประจำวันที่ได้มีการค้นพบจากเมืองโบราณคูบัวอีกเช่นกัน มีทั้งเครื่องปั้นดินเผาที่ทำเป็นภาชนะและเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ อาทิ แว ตะคัน เบี้ย ตะเกียง ที่ประทับลวดลาย ลูกกระสุน เครื่องโลหะที่ทำเป็นเครื่องประดับหรือเครื่องใช้และอาวุธ เครื่องประดับแก้วที่ส่วนใหญ่เป็นลูกปัด เครื่องใช้เครื่องประดับที่ทำจากหิน อาทิ ที่ลับมีด เครื่องบดสมุนไพรเพื่อใช้ประกอบอาหารหรือใช้เป็นยารักษาโรค ลูกปัด โดยรูปแบบของเครื่องปั้นดินเผา เครื่องโลหะและลูกปัดแก้วหรือหินนี้เป็นรูปแบบที่สืบทอดมาจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์ แต่มีเทคนิคและวิธีการทำที่ซับซ้อนขึ้น สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางด้านเทคโนโลยีขั้นสูงมากขึ้น ในอารยธรรมทวารวดียังได้ค้นพบวัตถุที่เปลี่ยนจากการทำด้วยหินมาเป็นโลหะและมีลวดลายรูปแบบที่คล้ายกับศิลปะอินเดีย หรือกระทั่งภาชนะดินเผาก็มีรูปทรงและลวดลายเพิ่มขึ้นงดงามขึ้น มีเนื้อแกร่งและบางกว่าสมัยก่อนประวัติศาสตร์

จากผลการดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณเมืองโบราณคูบัวนั้นนักโบราณคดีไม่ได้ค้นพบโครงกระดูกมนุษย์ผู้ใหญ่เลย หากแต่พบกระดูกทารกบรรจุในภาชนะดินเผาซึ่งได้มีการสันนิษฐานว่าผู้คนในสมัยนั้นอาจมีประเพณีการเผาศพแล้วนำลอยอังคารหรือนำเถ้ากระดูกไปลอยน้ำตามแบบอย่างของอินเดียแทนการฝังศพผู้คนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ก็เป็นได้ นอกจากนี้ยังได้พบกระดูกสัตว์ปะปนอยู่กับเศษภาชนะดินเผาตลอดจนเครื่องมือเครื่องใช้ จากการวิเคราะห์พบว่ามีทั้งกระดูกของสัตว์บก เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย สุนัข เก้ง กวาง เสือ สัตว์น้ำ เช่น เต่า ตะพาบนา จระเข้ สัตว์น้ำจืดและสัตว์น้ำเค็ม ซึ่งสัตว์เหล่านี้ถือเป็นทั้งสัตว์ป่าและสัตว์เลี้ยงที่นอกจากจะเป็นอาหารของมนุษย์แล้วยังเป็นพาหนะและใช้แรงงานในการทำการเกษตร (สมศักดิ์ รัตนกุล, 2535, น. 65-66) หลักฐานดังกล่าวที่ค้นพบยังเป็นหลักฐานสำคัญที่ได้สะท้อนให้เห็นสภาพแวดล้อมของเมืองโบราณคูบัวเมื่อครั้งสมัยอารยธรรมทวารวดีที่ทำให้สันนิษฐานได้ว่าเมืองดังกล่าวนี้ตั้งอยู่ไม่ไกลจากทะเลมากนัก

6. การขุดแต่งโบราณสถานเมืองคูบัว

นับตั้งแต่กรมศิลปากรได้เริ่มดำเนินการสำรวจเมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรีเมื่อวันที่ 4 พฤษภาคม พ.ศ. 2504 จนถึง พ.ศ. 2506 ซึ่งมีการใช้เวลาขุดสำรวจนานทั้งสิ้นเป็นเวลา 2 ปี จึงได้พบว่าในบริเวณชุมชนเมืองโบราณคูบัวแห่งนี้มีลักษณะภูมิประเทศเป็นเนินดินสูง ซึ่งเมื่อได้ดำเนินการลงมือสำรวจในพื้นที่และทำแผนผังสำรวจยังทำให้พบว่าเมืองโบราณสถานปรากฏอยู่มากกว่า 44 แห่งที่กระจุกกระจายไปทั่วเมืองโบราณคูบัวเหล่านี้ (สมศักดิ์ รัตนกุล, 2535, น. 46) โดยแต่ละแห่งของโบราณสถานทีพบนั้นมักปรากฏอย่างกระจุกกระจาย ลักษณะการวางตัวของโบราณสถานดังกล่าวนี้ได้แสดงให้เห็นถึงความไม่เป็นระเบียบของการวางระบบผังเมืองแต่อย่างใด อาจกล่าวได้ว่าผู้สร้างนั้นสร้างตามความพอใจของตนเองเป็นสำคัญ

และที่สำคัญบริเวณเนินโบราณสถานที่ปรากฏให้เห็นนั้นได้ถูกทิ้งร้างมาเป็นเวลานานนับพันปี จึงทำให้มีสภาพที่รกร้างและได้ถูกปกคลุมไปด้วยป่าช้าที่หนาทึบ

ทั้งนี้จากการขุดค้นเมืองโบราณคูบัว ทางกรมศิลปากรนั้นได้พบร่องรอยที่เป็นฐานของโบราณสถานส่วนต่าง ๆ ซึ่งมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไป นักโบราณคดีได้ทำการจำแนกลักษณะโบราณสถานที่ถูกค้นพบโดยแบ่งออกเป็น 8 ลักษณะ ดังนี้คือ

1. โบราณสถานที่มีฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส โดยไม่มีย่อมุมซึ่งได้ก่ออิฐเรียงขึ้นไปตรง ๆ ตามปกติ ซึ่งจากการสำรวจพบมีอยู่ 13 แห่ง ประกอบด้วย ซากโบราณสถานหมายเลข 2 หมายเลข 8 หมายเลข 6 หมายเลข 12 หมายเลข 39 หมายเลข 41 และหมายเลข 42

2. โบราณสถานที่มีลักษณะของฐานที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีลักษณะเด่นคือบนฐานสี่เหลี่ยมจะมีการก่ออิฐเป็นเจดีย์รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขึ้นมาทับซ้อนฐาน ซึ่งในแต่ละด้านของฐานเจดีย์จะแบ่งเป็นมุม 3 มุม ซึ่งจากซากโบราณสถานที่พบที่ได้มีลักษณะเช่นนี้มีอยู่ 6 แห่ง คือ โบราณสถาน หมายเลข 1 หมายเลข 8 หมายเลข 13 หมายเลข 31 หมายเลข 40 และหมายเลข 41

3. โบราณสถานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีฐานเป็นซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปเป็นชั้น ๆ และมีซุ้มรอบองค์เจดีย์ ซึ่งโบราณสถานลักษณะเช่นนี้มีอยู่ 3 แห่ง คือ โบราณสถานหมายเลข 11 หมายเลข 24 หมายเลข 25

4. โบราณสถานที่มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมิแบนใดทางขึ้นยื่นออกมาจากฐานทั้ง 4 ด้าน อย่างไรก็ตาม ยังมีโบราณสถานในบางแห่งที่มีทางขึ้นยื่นออกมาด้านเดียว โบราณสถานในลักษณะเช่นนี้มีอยู่ 9 แห่ง ประกอบด้วย โบราณสถานหมายเลข 8 หมายเลข 10 หมายเลข 21-22 หมายเลข 28-29 หมายเลข 34

5. โบราณสถานที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมิแบนลักษณะเป็นมุขยื่นออกมาครอบทั้ง 4 มุม โบราณสถานในลักษณะนี้มีอยู่แห่งเดียวคือซากเจดีย์หมายเลข 8

6. โบราณสถานที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ซึ่งมีข้อสันนิษฐานว่าโบราณสถานแห่งนี้อาจจะเป็นซากวิหารมาแต่เดิม ซึ่งเท่าที่พบมีอยู่ด้วยกัน 3 แห่ง คือ โบราณสถานหมายเลข 11 หมายเลข 18 หมายเลข 25

7. โบราณสถานที่มีลักษณะเด่นเป็นรูปวงกลมมีอยู่ 3 แห่ง

8. โบราณสถานที่มีลักษณะเป็นรูปแปดเหลี่ยมมีอยู่ทั้งสิ้น 2 แห่งด้วยกัน ซึ่งโบราณสถานแต่ละแห่งนั้นมีลักษณะที่มีความแตกต่างกันออกไป คือโบราณสถานแห่งหนึ่งเป็นแบบย่อมุมและโบราณสถานอีกแห่งหนึ่งเป็นรูปแปดเหลี่ยมธรรมดา

ดังที่กล่าวมานั้นจากโบราณสถานทั้ง 8 ลักษณะนี้มีการกระจายตัวอยู่หลายพื้นที่ ทั้งในเมืองและบริเวณรอบนอกของเขตเมืองโบราณคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี ซึ่งส่วนใหญ่มีการสันนิษฐานว่าเป็นซากฐานของสถูปเจดีย์มากกว่าเป็นซากของฐานโบสถ์หรือวิหาร โดยนักประวัติศาสตร์คาดว่ามีการสร้างขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์หรือพุทธสถานในพุทธศาสนาเถรวาทินิยานและมหายาน

นอกจากการค้นพบโบราณสถานแล้ว ในส่วนของโบราณวัตถุที่ได้ค้นพบในแหล่งโบราณสถานทั้ง 44 แห่งโดยคณะสำรวจของศิลปากรยังได้พบโบราณวัตถุมากมายชิ้นกระจัดกระจายอยู่ทั่วเมืองโบราณคูบัว แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าก่อนหน้าที่คณะสำรวจมาถึงนั้นได้มีบุคคลภายนอกเข้ามาขุดค้นและได้ลักลอบนำโบราณวัตถุเป็นจำนวนมากออกไปจากพื้นที่ดังกล่าว ซึ่งนับเป็นความเสียหายอย่างมากต่องานการศึกษาเรื่องราวอารยธรรมทวารวดี เนื่องจากโบราณวัตถุจะเป็นกุญแจสำคัญในการช่วยเติมต่อประวัติประตอเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี แต่อย่างไรก็ดี ชิ้นส่วนที่ยังคงหลงเหลืออยู่ในเมืองโบราณคูบัวที่พอจะศึกษาร่องรอยอารยธรรมทวารวดีก็ยังมีอยู่บ้างเช่นกัน อาทิ เงินตราของศรีวิชัย ระฆังหินโบราณ พระพุทธรูป เทวรูป รูปปั้นดิน ลูกปัดสีต่าง ๆ และเศษเครื่องประดับโบราณสถานหรือแม้กระทั่งเศษภาชนะดินเผาอื่น ๆ อีกจำนวนหนึ่ง (ชูศรี สาธ, 2538, น. 33-34)

7. สถาปัตยกรรมสมัยทวารวดีที่คูบัว

เมืองโบราณคูบัวนั้นเป็นเมืองที่มีความเจริญรุ่งเรืองเมืองหนึ่งในสมัยอารยธรรมทวารวดีเช่นเดียวกับเมืองอื่น ๆ ในภูมิภาคบริเวณนี้ เมืองคูบัวยังถือเป็นเมืองที่มีความสำคัญและมีความเจริญรุ่งเรืองเป็นอันดับสองรองจากเมืองโบราณราชบุรี จึงถือได้ว่าเมืองโบราณคูบัวแห่งนี้ถือเป็นศูนย์กลางสำคัญแห่งหนึ่งของอารยธรรมทวารวดีด้วยเช่นกัน ดังนั้น เมืองโบราณคูบัว จึงมีปรากฏหลักฐานสิ่งก่อสร้างสำคัญ ซึ่งในเวลานี้ได้กลายเป็นโบราณสถานที่กระจายอยู่รอบเมืองดังกล่าวมากมาย และมีลักษณะที่เป็นรูปแบบของสถาปัตยกรรมแบบทวารวดีด้วย สถาปัตยกรรมต่าง ๆ ที่กระจายตัวอยู่ทั้งในเมืองโบราณคูบัวนั้น นับเป็นสถาปัตยกรรมที่สำคัญทางพุทธศาสนาทั้งสิ้น มีทั้งศาสนาพุทธลัทธิหินยานและมหายานปะปนกันอยู่ นอกจากนี้ยังมีหลักฐานอีกหลายอย่างที่ถูกรพบในเมืองโบราณคูบัวซึ่งมีทั้งพระพุทธรูปและเทวรูปที่ได้มีการขุดพบจากบริเวณซากเจดีย์ต่าง ๆ (ชูศรี สาร, 2538, น. 28) โดยส่วนใหญ่มาจากสถาปัตยกรรมที่ถูกค้นพบในบริเวณฐานเจดีย์ที่มีก่อกด้วยอิฐ แต่โบราณสถานที่มีความแตกต่างจากโบราณสถานที่อื่นก็คือโบราณสถานที่วัดโฆลงสุวรรณคีรี ซึ่งถือว่าเป็นโบราณสถานที่เดียวเท่านั้นมีฐานก่อสร้างด้วยศิลาแลง

ทั้งนี้ลักษณะของการก่อสร้างโบราณสถานจำพวกสถูปหรือเจดีย์ต่าง ๆ ในสมัยอารยธรรมทวารวดี ที่เมืองคูบัวนั้น สามารถแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะสำคัญด้วยกัน ได้แก่

1. การก่ออิฐที่บันทึงองค์ คือ เจดีย์ที่มีลักษณะของตอนกลางภายในองค์เจดีย์ที่มีการก่อเป็นอิฐขึ้นมาจนเต็มองค์ทั้งหมด ในส่วนที่ใช้สำหรับการวางศิลาฤกษ์นั้นจะมีลักษณะเป็นอิฐที่มีผิวขรุขระ ส่วนในบางแห่งมีการพบร่องรอยของการปิดทองคำเปลวหลงเหลืออยู่อีก เจดีย์ดังกล่าวพบในโบราณสถานที่เจดีย์หมายเลข 2 หมายเลข 22 และหมายเลข 24 แต่ที่มีลักษณะเด่นชัดไปกว่านั้นคือเจดีย์หมายเลข 1 ที่นักโบราณคดีพบพระบรมสารีริกธาตุบรรจุอยู่ในผอบทองด้วย ซึ่งหลักฐานต่าง ๆ เหล่านี้ถือเป็นหลักฐานสำคัญที่จะยืนยันได้ว่าเมืองโบราณคูบัวสมัยทวารวดีนั้นมีความเชื่อและศรัทธาในพุทธศาสนามานานมาก

2. การก่ออิฐเฉพาะภายนอกองค์เจดีย์ เป็นเจดีย์ที่มีลักษณะการก่อสร้างโดยรอบ ซึ่งใช้อิฐสมบูรณก่อขึ้นรอบ ๆ เจดีย์ แต่ส่วนกลางภายในองค์เจดีย์จะเป็นการนำดินหรือเศษอิฐที่หักพังทับถมลงไปให้เต็ม เช่นที่ซากเจดีย์หมายเลข 8 ใกล้กับวัดคูบัว

ลักษณะการก่อสร้างสถูปหรือเจดีย์ของเมืองโบราณคูบัว ส่วนใหญ่จะเป็นลักษณะของการสร้างฐานโดยปรับระดับพื้นที่ให้เสมอกันก่อนแล้วจึงจะใช้ทรายถมลงบนพื้นที่ให้แน่นหนา เมื่อได้ระดับที่เหมาะสมแล้วจึงจะเริ่มลงมือก่อสร้างองค์เจดีย์ขึ้นภายหลัง ทั้งนี้จากการที่นักโบราณคดีได้เข้าสำรวจในพื้นที่และได้ขุดซากโบราณสถานของเมืองโบราณคูบัว จึงทำให้ทราบความรู้ต่าง ๆ จากข้อมูลหลักฐานทางประวัติศาสตร์มากมาย อาทิ

1. โบราณสถานและโบราณวัตถุที่เมืองโบราณคูบัว ทำให้นักประวัติศาสตร์ทราบถึงข้อเท็จจริงเกี่ยวกับข้อมูลทางประวัติศาสตร์เพิ่มขึ้น ซึ่งง่ายต่อการกำหนดอายุการก่อสร้างโดยคาดการณ์ว่าโบราณสถานและโบราณวัตถุเหล่านั้นถูกสร้างขึ้นเมื่อราวพุทธศักราช 1200 ถึง 1400 ปีผ่านมา

2. หลักฐานทางโบราณสถานและทางด้านสถาปัตยกรรมที่พบในบริเวณเมืองโบราณคูบัวนั้น ศิลปะของชนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่อยู่ในบริเวณนี้ได้รับอิทธิพลทางศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมจากช่างฝีมือของอินเดียในยุคราชวงศ์คุปตะซึ่งมีความเจริญรุ่งเรืองทางด้านสถาปัตยกรรมมาก

3. หลักฐานที่เป็นประติมากรรมสามารถบ่งบอกและสื่อถึงวิถีชีวิตของผู้คนในสมัยนั้น อาทิ การเล่นดนตรีและเครื่องดนตรีต่าง ๆ ซึ่งมีการพัฒนาต่อมาจนถึงยุคปัจจุบัน เช่น รูปปั้นนางรำและคนเล่นดนตรีที่พบในเมืองคูบัว

4. ทั้งหลักฐานทางโบราณสถานและโบราณวัตถุสามารถช่วยในเรื่องของการคำนวณเวลาที่พุทธศาสนาเข้ามาในดินแดนแถบนี้

5. ข้อที่สำคัญที่สุดจากการค้นพบหลักฐานนั้นคือ โบราณสถานและโบราณวัตถุสามารถบ่งบอกได้ว่าเมืองราชบุรีแต่เดิมรวมทั้งเมืองคูบัวนั้นมีที่ตั้งอยู่ใกล้กับทะเล ซึ่งถือเป็นเมืองท่าในการติดต่อค้าขายกับพ่อค้าชาวต่างชาติที่สำคัญอีกเมืองหนึ่ง

8. สรุป

กล่าวได้ว่าเมืองโบราณคูบัวมีความสำคัญในฐานะที่เป็นเมืองท่าทางการค้าของอารยธรรมทวารวดีในสมัยโบราณ การติดต่อกับต่างชาติทำให้ชุมชนทวารวดีในเมืองโบราณคูบัวได้รับอิทธิพลคติความเชื่อจากอินเดียเป็นอย่างมาก ดังเห็นได้จากร่องรอยโบราณสถานและโบราณวัตถุที่ยังคงปรากฏหลักฐานคติความเชื่อที่มาจากอินเดียเป็นอย่างมาก ทั้งนี้จากการขุดค้นพบของกรมศิลปากรจะเห็นได้ว่ารูปแบบการก่อสร้างโบราณสถานและโบราณวัตถุยังมีความเกี่ยวพันเชื่อมโยงเกี่ยวกับคติความคิดที่รับมาจากอินเดีย โดยเฉพาะรูปแบบทางศาสนสถานและรูปปั้นตลอดจนรูปเคารพที่รับมาจากอินเดียซึ่งปรากฏร่องรอยมาจวบจนถึงปัจจุบัน

9. เอกสารอ้างอิง

ชูศรี สาธ. (2538). บันทึกการขุดค้นโบราณคดี บ้านคูบัว. กรุงเทพฯ: มปท.

ณัฐพล บุญอุทิศ .(2546). พระมหาเจดีย์และพิพิธภัณฑสถานบ้านคูบัว จังหวัดราชบุรี. วิทยานิพนธ์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สมบุรณ์ กองแก้ว. (2515). เมืองโบราณสมัยทวารวดีคูบัว. นครปฐม: พิมพ์ลักษณ์.

สมศักดิ์ รัตนกุล. (2535). โบราณคดีเมืองคูบัว. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

สมศักดิ์ รัตนกุล. (2535). ประวัติศาสตร์; ราชบุรี . กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

สมศักดิ์ รัตนกุล. (2535). สรุปผลการวิเคราะห์โบราณสถาน โบราณวัตถุและศิลปวัตถุที่เมืองโบราณ ตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรี. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

สมัย สุทธิธรรม (2541) เมืองโบราณคูบัว. กรุงเทพฯ: 2020 เวิลด์มีเดีย.

สมัย สุทธิธรรม. (2541). สารคดีขุดรอยเมืองโบราณทวารวดี. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

สมัย สุทธิธรรม. (2541). สารคดีขุดรอยอดีตเมืองโบราณทวารวดี. กรุงเทพฯ: บริษัท 2020 เวิลด์ มีเดีย จำกัด.